

A Comparative Exegesis of the Pronoun Referent in Verse Fifty of the al-Furqan Chapter*

Abolhasan Momennejad¹ ✉ and Koorosh Zare Sheybani²

¹ Assistant Professor, Islamic Teachings Department, Yasouj University, Iran (**corresponding author**). Email: amomennejad@yu.ac.ir

² Assistant Professor, Islamic Theology and Teachings Department, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: 1zare@chmail.ir

Abstract

In some instances of the verses of the Holy Quran, there is a difference of opinion about the referent of some pronouns, and this has led to the different interpretations of some verses. There is a difference of opinion among the commentators about the referent of the pronoun "hu" (he/it) in the word "sarrafnāhū" in verse fifty of the al-Furqan Chapter. According to the preceding and following verses, some consider the referent of the pronoun to be rain, some have regarded it to refer to all the blessings mentioned in the al-Furqan Chapter, including rain; however, some exegetes, considering the instances of the usage of the word *taṣrīf* in the Quran and reflecting on verse fifty-two of the same chapter, which has discussed the Greater Jihad, have returned the pronoun in "sarrafnāhū" to the Quran. In this research, through the method of comparative exegesis, we have examined the opinions of exegetes about the referent of the pronoun in the verse in question, and by criticizing the first and second views, we have shown that apparently verses fifty to fifty-two of the al-Furqan Chapter do not have a specific semantic connection with the verses before and after them and they are an independent descent unit, so to speak and therefore, the referent of the pronoun "hu" in "sarrafnāhū" is the Holy Quran.

Keywords: verse fifty of the al-Furqan Chapter, rain in the Quran, *taṣrīf* in the Quran, pronoun referent in the Quran

* Received 10 September 2023; Received in revised form 23 October 2023; Accepted 4 November 2023; Published online 29 April 2024

Cite this article: Momennejad, A., & Zare Sheybani, K. (2024). A Comparative Exegesis of the Pronoun Referent in Verse Fifty of the al-Furqan Chapter. *Comparative Interpretation Research*, 10(1), 253-264. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.8980.2268>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

In some instances of the verses of the Holy Quran, there is a difference of opinion about the referent of some pronouns, and this has caused the different interpretations of some verses. On the other hand, the connection of the verses of one chapter with the preceding and following verses, as well as the words of the same verse, helps considerably in understanding their meaning. In some instances, a number of Quranic verses do not have a specific semantic connection with the verses before and after them, and they have a revelation independent of them, so to speak. One of the cases of disagreement among exegetes is the pronoun referent in verse fifty of the al-Furqan Chapter. In this research, the views of the exegetes in this area have been analyzed and finally, through the method of comparative exegesis, the selected point of view has been analyzed and explained relying on several proofs.

Views regarding the pronoun referent in verse fifty of the al-Furqan Chapter

In general, the views of the exegetes regarding the referent of the pronoun in verse fifty of the al-Furqan Chapter can be divided into three categories, which will be discussed below.

The first point of view

Some exegetes have returned the pronoun “*hu*” in “*ṣarrafnāhū*” to water in verse forty-eight of the same chapter. In this case, the meaning of the verse becomes: “*Certainly We distribute it [water] among them so that they may take admonition. But most people are only intent on ingratitude.*”¹

Review and Criticism of the first point of view: The most important reason that the advocates of the first point of view cling to is that since in the previous verses, there was talk of the rain coming down and the earth coming to life by it, thus, the pronoun in “*ṣarrafnāhū*” also refers to it. This analysis is consistent with the apparent words of the verses, but there are several objections against it: firstly, verses fifty to fifty-two do not have a specific semantic connection with the verses before and after them because the verses before fifty and after fifty-two discuss the many blessings that God has placed at the disposal of human beings. However, in verse fifty, the discussion of *taṣrīf* has come for warning, the ungratefulness of people, sending a warner, and Jihad with the disbelievers. Secondly, the examination of instances of the use of the word *taṣrīf* in the Quran shows

---

¹ Qarai translation. Retrieved from www.tanzil.net. (All translations in the article are from the same source).

that most of them refer to the Quran, such as “*We have certainly interspersed this Quran with every [kind of] parable for the people, but most people are only intent on ingratitude*” [al-Isra: 89]. Thirdly, many blessings have been mentioned in the verses before and after toward which people are ungrateful, and they are not only rain but also the sun, moon, night and day, and human creation.

The second point of view

The referent of the pronoun is all the blessings mentioned in the previous verses, such as rain, clouds, and wind. Zamakhshari (1407 AH/1987) writes in his exegesis on the referent of the pronoun in this verse: “Abu Muslim’s view is that We will return all the blessings (rain, clouds, wind, and shade) among the people” (vol. 3, p. 285).

Criticism and review of the second point of view: The same objections that were raised against the first view are also raised against this one. Basically, the second point of view has only expanded on the instances and brought the other examples mentioned in the previous and following verses along with rain and returned the pronoun to the whole speech, which is the same reminder of blessings.

The third point of view

The referent of the pronoun in “*ṣarrafnāhū*” is the Quran. Ibn Atiyyah (1422 AH/2001) has stated that it has been narrated from Ibn Abbas that the pronoun “*hu*” in “*ṣarrafnāhū*” refers to the Quran (not rain or something else): “Ibn Abbas says that the pronoun in “*ṣarrafnāhū*” refers to the Quran, although there was no mention of it before. The phrase “*wage... against them with it*” [al-Furqan: 52] strengthens the view that it means the Quran” (vol. 4, p. 214).

It seems that regarding verses fifty to fifty-two of the al-Furqan Chapter and their pronoun referents, it can also be said that since there is no specific semantic connection between the verses before and after these verses, if these two verses are removed from the verses before and after, it would create no problem in their meaning. Similarly, the instances of the use of the word *taṣrīf* in the Quran lead us to the fact that the referent of the pronoun in “*ṣarrafnāhū*” refers to the Quran, not rain or the other blessings mentioned in the verses before it.

The narration of Ibn Abbas also confirms that this pronoun refers to the Quran and not to rain or something else. This view can be confirmed by considering the repetition of the word “*ṣarrafnāhū*” in the Quran and its combination with similar verses. In addition, the meaning of *taṣrīf* and change in the Quran is mentioned in the form of a

promise, promises, commands and prohibitions, and the history of the predecessors, and by considering the pronoun “*hu*” to mean the Quran, the meaning fits better than rain.

Conclusion

Examining the instances of the use of the word *taṣrīf* in the Holy Quran (ten cases) shows that in nine cases they refer to the Quran, and in the verse in question, *taṣrīf* refers to the Quran due to the meaning of the verses before and after, as well as Jihad with the Quran in verse fifty-two. In the verses of the al-Furqan Chapter, many blessings are mentioned, including the creation of human beings, night and day, salty and sweet seas, and rain, and we have no specific reason to consider the pronoun in “*ṣarrafnāhū*” to refer only to rain. It seems that verses fifty to fifty-two of the al-Furqan Chapter are an independent revelation unit and do not have a specific semantic connection to the verses before and after them. The reason for this is that if we remove the verses in question from among the verses before and after, it would create no problem or defect in the meaning of the verses and their meaning would be connected. Therefore, according to the mentioned contents, *taṣrīf* in verse fifty of the al-Furqan Chapter refers to the Quran and its guiding teachings.

References

- Holy Quran*. (2019). (H. Ansariyan, Trans.). Danesh Publications. [In Persian].
- Abu Hayyan Andalusi, M. (1999). *Al-Bahr al-muhit fi al-tafsir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma‘ani fi tafsir al-Qur’an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Faez, Q. (2018). Marja‘-i dameer va rahkaar-hayi tashkhis-i aan dar Qur’an. *Oyoun Journal*, 5(9), 31-48. [In Persian].
- Ibn Atiyyah, A. H. (2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-Kitab al-‘aziz*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Khorramdil, M. (2005). *Tafsir-i nur (Khorramdil)*. Ihsan Publishing. [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir-i namunah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Qarashi Banaie, A. A. (1992). *Qamoos-i Qur’an*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur’an* (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Intisharat-i Islami-yi Hawza-yi Ilmiyya-yi Qom. [In Persian].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf ‘an haqa’iq ghawamid al-tanzil*. Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].

تفسیر تطبیقی مرجع ضمیر آیه ۵۰ سوره فرقان*

ابوالحسن مؤمن نژاد^۱ و کوروش زارع شیبانی^۲

^۱ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: amomennejad@yu.ac.ir

^۲ استادیار، گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: 1zare@chmail.ir

چکیده

در مواردی از آیات قرآن کریم، درباره مرجع برخی از ضمایر اختلاف نظر وجود دارد و همین باعث تفاسیر مختلف از برخی آیات شده است. درباره مرجع ضمیر «ه» در «صرفناه» در آیه ۵۰ سوره فرقان، میان مفسران اختلاف نظر وجود دارد. گروهی با توجه به آیات قبل و بعد، مرجع ضمیر را باران دانسته‌اند، گروهی آن را همه نعمت‌های ذکر شده در سوره فرقان، از جمله باران، برشمرده‌اند، اما برخی از مفسران با توجه به موارد کاربرد تصریف در قرآن و تأمل در آیه ۵۲ همین سوره، که جهاد کبیر را مطرح کرده، ضمیر در «صرفناه» را به قرآن برگردانده‌اند. در این پژوهش، با روش تفسیر تطبیقی، به بررسی نظرات مفسران درباره مرجع ضمیر در آیه مورد بحث پرداخته‌ایم و با نقد دیدگاه اول و دوم، نشان داده‌ایم که ظاهراً آیات ۵۰ تا ۵۲ سوره فرقان ارتباط معنایی خاصی با آیات قبل و بعد از خود ندارند و به اصطلاح، یک واحد نزول مستقل‌اند و بنابراین، مرجع ضمیر «ه» در «صرفناه» قرآن کریم است.

کلیدواژگان: آیه ۵۰ سوره فرقان، باران در قرآن، تصریف در قرآن، مرجع ضمیر در قرآن

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۹ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۰۱ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۱۳ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

استناد به این مقاله: مؤمن نژاد، ابوالحسن؛ و زارع شیبانی، کوروش. (۱۴۰۳). تفسیر تطبیقی مرجع ضمیر آیه ۵۰ سوره فرقان. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۱)، ۲۵۳-۲۶۴. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.8980.2268>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

ضمیر اسمی است که از تکرار اسمی دیگر جلوگیری می‌کند و یکی از کلمات پرکاربرد در زبان عربی است و به همان اسمی که نماینده آن است برمی‌گردد که به آن مرجع ضمیر می‌گویند، و در اصطلاح، اسم جامدی است که جانشین اسم می‌شود و بر متکلم، غائب و مخاطب دلالت می‌کند (فانز، ۱۳۹۷، ص ۵). در مواردی از آیات قرآن کریم، درباره مرجع برخی از ضمائر اختلاف نظر وجود دارد و همین باعث تفاسیر مختلف از برخی آیات شده است. از طرف دیگر، ارتباط آیات یک سوره با آیات قبل و بعد و نیز کلمات یک آیه با یکدیگر کمک شایانی به فهم معنای آنها می‌کند. در برخی از موارد، تعدادی از آیات قرآنی با آیات قبل و بعد از خود ارتباط معنایی مشخصی ندارند و به اصطلاح نزول مستقل از آنها دارند.

یکی از موارد اختلافی در میان مفسران مرجع ضمیر در آیه ۵۰ سوره فرقان است. در این پژوهش به تحلیل و بررسی دیدگاه مفسران در این زمینه پرداخته شده و در نهایت، با روش تفسیر تطبیقی، دیدگاه برگزیده با تکیه بر دلایل متعدد، تحلیل و تبیین شده است.

پیشینه پژوهش

اگرچه همه تفاسیر درباره مرجع ضمائر مورد بحث و تفسیر آیات مرتبط نکاتی را مطرح نموده‌اند که در ادامه خواهد آمد، ولی تاکنون در این زمینه پژوهش مستقلی انجام نشده است. الحریشاوی (۱۳۹۶) پایان‌نامه‌ای با عنوان یک مدل محاسباتی برای یافتن مرجع ضمیر در زبان عربی نوشته است که با توجه به رشته تحصیلی نویسنده (مهندسی کامپیوتر) بیشتر به طراحی یک نرم‌افزار برای یافتن مرجع ضمیر در عبارات قرآنی پرداخته و وارد مباحث تفسیری نشده است. فانز و امینی در «مرجع ضمیر و راهکارهای تشخیص آن در قرآن کریم» انواع مرجع ضمیر و شیوه دستیابی به آن را در آیات قرآنی تحلیل کرده‌اند.

دیدگاه‌ها درباره مرجع ضمیر آیه ۵۰ سوره فرقان

ابتدا نگاهی اجمالی به آیات ۴۵ تا ۵۴ سوره فرقان خواهیم داشت و در ادامه، نظرات مختلف را در تحلیل آن‌ها مورد ارزیابی قرار می‌دهیم.

أَلَمْ تَر إِلَىٰ رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَ لَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا (۴۵) ثُمَّ قَبَضْنَا إِلَيْنَا قَبْضًا سَيِّرًا (۴۶) وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِيَسَآءَ وَ النَّوْمَ سُبَاتًا وَ جَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا (۴۷) وَ هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا (۴۸) لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا وَ نُسْقِيهِ بِمَاءٍ خَلْفًا أَنْعَامًا وَ أَنَاسِي كَثِيرًا (۴۹) وَ لَقَدْ صَرَّفْنَا بَيْنَهُمْ لِيَذَّكُرُوا فَأَبَىٰ أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا (۵۰) وَ لَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ

نَذِيرًا (۵۱) فَلَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا (۵۲) وَ هُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَ جَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَ حِجْرًا مَحْجُورًا (۵۳) وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَ صِهْرًا وَ كَانَ رُبُّكَ قَدِيرًا (۵۴)

ترجمه: آیا به [قدرت و حکمت] پروردگارت ننگریستی که چگونه سایه را امتداد داد و گستراند؟ و اگر می‌خواست آن را ساکن و ثابت می‌کرد، آن‌گاه خورشید را برای [شناختن] آن سایه، راهنما [ی انسان‌ها] قرار دادیم (۴۵) سپس آن را [با بلند شدن آفتاب] اندک‌اندک به‌سوی خود باز می‌گیریم (۴۶) و اوست که شب را برای شما پوشش، و خواب را مایه استراحت و آرامش، و روز را [زمان] پراکنده شدن [جهت فعالیت و کوشش] قرار داد (۴۷) و اوست که بادها را پیشاپیش [باران] رحمتش به‌عنوان مژده‌دهنده باران فرستاد، و از آسمان آبی پاک و پاک‌کننده نازل کردیم (۴۸) تا به‌وسیله آن سرزمینی مرده را زنده کنیم و آن را به آفریده‌های خود از دام‌ها و مردمان بسیار بنوشانیم (۴۹) ما باران را میان آنان [از منطقه‌ای به منطقه دیگر] گردانیدیم تا متذکر [قدرت و رحمت من] شوند، ولی بیشتر مردم جز به ناسپاسی و کفران رضایت ندادند (۵۰) و اگر می‌خواستیم حتماً در هر شهری [پیامبری] بیم‌دهنده مبعوث می‌کردیم [ولی به‌سبب کمال و جامعیت، پیامبری را به تو ختم کردیم] (۵۱) پس کافران را [که انتظار دارند از ابلاغ وحی باز ایستی] فرمان میر و به‌وسیله این [قرآن] با آنان جهاد [ی فرهنگی و تبلیغی] کن. (۵۲)

به طور کلی، دیدگاه‌های مفسران درباره مرجع ضمیر آیه ۵۰ سوره فرقان را می‌توان در سه دسته تقسیم‌بندی کرد که در ادامه می‌آید.

دیدگاه اول

برخی از مفسران ضمیر «ه» در «صرفناه» را به «ماء» در آیه ۴۸ همین سوره برگردانده‌اند؛ در این صورت، معنای آیه می‌شود: «ما باران را در میان مردم گردانیدیم و به همه رساندیم تا متذکر باشند و خدا را شکر کنند، ولی اکثر مردم کفران و ناسپاسی کردند.»

زمخشری (۱۴۰۷ ق) در ذیل آیه ۵۰ سوره فرقان به سه قول اشاره کرده، ولی دیدگاه اول (برگشت ضمیر به باران) را پذیرفته و آن را دیدگاه جمهور دانسته است و دلیل ترجیح آن را نزدیکی ضمیر به مرجع خود (ماء) دانسته است:

درباره ضمیر هاء در صرفناه اختلاف نظر است. به طور کلی، سه دیدگاه مطرح است: نظر اول آن است که به ماء برمی‌گردد و این قول اکثریت است. البته، درباره تصریف ماء نظرات متفاوت است؛ برخی به جریان

آب در رودها و نهرها اشاره کرده‌اند، برخی بر نزول آن در مکان‌های مختلف تأکید کرده‌اند. (ترجمه

نویسندگان این مقاله، ج ۲۴، ص ۴۷۳)

طبرسی (۱۳۷۲) آورده است:

«وَلَقَدْ صَرَّفْنَا» یعنی باران را در نقاط مختلف زمین نازل کردیم و آن را در میان مردمان مناطق گوناگون

تقسیم نمودیم و فقط مخصوص یک مکان نیست... «لِيَذْكُرُوا»؛ تا در قدرت و رحمت ما بیندیشند... «فَأَبَى

أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كَثُورًا»؛ یعنی نعمت‌های ما را انکار نمودند. (ترجمه نویسندگان این مقاله، ج ۷، ص ۵۰)

طباطبایی (۱۳۷۴) ضمن ترجیح این قول می‌نویسد:

از ظاهر اتصال آیه به ماقبل برمی‌آید که ضمیر در «صرفناه» به کلمه «ماء» برمی‌گردد. بنابراین، معنای

تصریف آب در میان مردم این است که یک بار از قومی گرفته به قومی دیگر بدهد و بار دیگر از همان قوم

نیز گرفته به اولی بدهد؛ در نتیجه یکسره باران را بر یک قوم نباراند و با باراندن دائمی هلاکشان نکند و نیز

آن را از قومی دیگر به کلی قطع نکند و در نتیجه از تشنگی هلاک نسازد، بلکه آن را در میان اقوام بگرداند

تا هر قومی نصیب خود را از آن به مقداری که مصلحت است بگیرند و از آن بهره‌مند شوند. (ج ۱۵،

ص ۳۱۵)

ابن عاشور (۱۴۲۰ ق) نوشته است: «و ضمیر صَرَّفْنَا عائِد إلى ماءٍ طُهْرًا، و التصريف: التغيير، و المراد هنا

تغییر احوال الماء، اى مقاديره و مواقعه» (ج ۱۹، ص ۷۰). البته، او در ادامه اقوال دیگر را هم آورده است.

نقد و بررسی دیدگاه اول

مهم‌ترین دلیلی که طرفداران دیدگاه اول به آن تمسک بسته‌اند این است که چون در آیات قبل صحبت از نزول باران

و زنده شدن زمین توسط آن بود، پس ضمیر در «صرفناه» نیز بدان برمی‌گردد. این تحلیل با ظاهر آیات سازگار است،

اما چندین ایراد بدان وارد است: نخست آنکه آیات ۵۰ تا ۵۲ ارتباط معنایی خاصی با قبل و بعد خود ندارند، چراکه

در آیات قبل از ۵۰ و بعد از ۵۲ بحث نعمت‌های فراوانی است که خداوند در اختیار انسان قرار داده است؛ ولی در

آیه ۵۰، بحث تصریف برای تذکر، ناسپاسی مردم، ارسال نذیر و جهاد با کافران آمده است. دوم آنکه بررسی موارد

کاربرد واژه تصریف در قرآن نشان می‌دهد که اکثر آن‌ها به قرآن برمی‌گردند، مانند «وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ

مِن كَلِّ مَثَلٍ فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كَثُورًا» (اسراء: ۸۹). مکارم شیرازی (۱۳۷۱) نیز می‌نویسد:

این تعبیر (به صورت فعل ماضی و مضارع) در ده مورد از قرآن مجید آمده که در ۹ مورد صریحاً به آیات

قرآن و بیانات آن باز می‌گردد، و در موارد متعددی، جمله «لِيَذْكُرُوا» یا مانند آن پشت سر آن قرار گرفته.

بنابراین، بسیار بعید به نظر می‌رسد که در این یک مورد، این تعبیر مفهوم دیگری داشته باشد. (ج ۱۵، ص ۱۱۹).

سوم آنکه نعمت‌های فراوانی در آیات قبل و بعد مورد اشاره قرار گرفته است که مردم نسبت به آن‌ها ناسپاس هستند، و فقط باران نیست، بلکه خورشید، ماه، شب و روز و آفرینش انسان نیز هست.

دیدگاه دوم

مرجع ضمیر همه نعمت‌هایی است که در آیات قبل آمده‌اند، مانند باران و ابر و باد. زمخشری (۱۴۰۷ ق) در تفسیر مرجع ضمیر در این آیه می‌نویسد: «قول ابومسلم آن است که همه نعمت‌ها (باران و ابر و باد و سایه) را در میان مردم می‌گردانیم» (ج ۳، ص ۲۸۵).

نقد و بررسی دیدگاه دوم

همان ایراداتی که به قول اول وارد بود به این قول هم وارد است. اساساً دیدگاه دوم فقط مصادیق را توسعه داده و در کنار باران دیگر موارد مذکور در آیات قبل و بعد را هم آورده و ضمیر را به کلیت سخن، که همان تذکر نعمت‌هاست، برگردانده است.

دیدگاه سوم

مرجع ضمیر در «صرفناه» قرآن است:

ابن عطیه (۱۴۲۲ ق) آورده که از ابن عباس نقل شده که ضمیر «ه» در «صرفناه» به قرآن برمی‌گردد (نه باران یا چیز دیگر): «ابن عباس می‌گوید ضمیر در صرفناه به قرآن برمی‌گردد، اگرچه پیش‌تر ذکری از آن نشده است. عبارت *وَجَاهِدْهُمْ بِهِ* این نظر را تقویت می‌کند که منظور از آن قرآن است» (ج ۴، ص ۲۱۴). همین نظر را در برخی منابع دیگر می‌توان مشاهده کرد (برای نمونه، نک ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰ ق، ج ۸، ص ۱۱۷). این احتمال، با تأمل در آیات مشابه، تأیید می‌شود.

ابن عاشور (۱۴۲۰ ق) در این باره می‌نویسد:

برخی جایز دانسته‌اند که مرجع ضمیر به چیزی برگردد که در کلام نیامده و صریح نباشد، چون مقصود در این سوره بیان جایگاه قرآن است و سوره با همین مطلب شروع شده و نیز در ادامه آمده است که با قرآن به جهاد کفار بروید، پس ضمیر به قرآن برمی‌گردد. (ترجمه نویسندگان این مقاله، ج ۱۹، ص ۷۰)

مکارم شیرازی (۱۳۷۱) در تأیید این دیدگاه آورده است:

گرچه بسیاری از مفسران، مانند مرحوم طبرسی و شیخ طوسی در تبیان و علامه طباطبایی در المیزان و بعضی دیگر، ضمیر در جمله «صرفناه» را به باران بازگردانده‌اند که مفهومی چنین می‌شود: ما قطرات باران را در جهات مختلف روی زمین و مناطق گوناگون می‌فرستیم و آن را در میان انسان‌ها تقسیم می‌کنیم تا متذکر این نعمت بزرگ خدا بشوند، ولی حق این است که این ضمیر به قرآن و آیات آن باز می‌گردد، چراکه این تعبیر (به صورت فعل ماضی و مضارع) در ده مورد از قرآن مجید آمده که در ۹ مورد صریحاً به آیات قرآن و بیانات آن باز می‌گردد، و در موارد متعددی جمله «لیذکروا» یا مانند آن، پشت سر آن قرار گرفته؛ بنابراین بسیار بعید به نظر می‌رسد که در این یک مورد، این تعبیر مفهوم دیگری داشته باشد.

اصولاً ماده «تصریف»، که به معنی تغییر دادن و دگرگون ساختن است، تناسب چندانی با نزول آب باران ندارد، در حالی که با آیات قرآن که در لباس‌های مختلف، گاه به صورت وعد و گاهی به صورت وعید، گاه به صورت امر و گاهی به صورت نهی و گاه به صورت سرگذشت پیشینیان می‌آید، مناسب‌تر است.

(ج ۱۵، صص ۱۱۸-۱۱۹)

شاهدی دیگر در تأیید دیدگاه سوم

علامه طباطبایی (۱۳۷۴)، در چند مورد در تفسیر المیزان، هنگامی که آیه یا آیاتی از نظر معنایی ارتباط خاصی با قبل و بعد خود ندارند، آن‌ها را دارای نزول مستقل دانسته است که یا به فرمان رسول گرامی خاتم (ص) یا اجتهاد صحابه در این مکان قرار داد شده‌اند و سپس به صورت مستقل به تفسیر آن‌ها پرداخته است. از جمله این موارد، می‌توان به آیات ۳ سورة مائده (آیه اکمال دین) و ۳۳ سورة احزاب (آیه تطهیر) اشاره کرد. او در تفسیر آیه تطهیر — ضمن این‌که به روایات متعددی که نزول آن را در ارتباط با اهل بیت (ص) می‌داند اشاره می‌کند و ایرادات فراوانی را به این دیدگاه، که این عبارت درباره زنان پیامبر (ص) است، وارد می‌داند — می‌نویسد:

و اگر کسی بگوید آن روایات باید به خاطر ناسازگاری‌اش با صریح قرآن طرح شود؛ چون روایت هر قدر هم صحیح باشد، وقتی پذیرفته است که با نص صریح قرآن منافات نداشته باشد، و روایات مذکور مخالف قرآن است، برای اینکه آیه مورد بحث دنبال آیاتی قرار دارد که خطاب در همه آن‌ها به همسران رسول خدا (ص) است؛ پس باید خطاب در این آیه نیز به ایشان باشد؛ در پاسخ می‌گوییم: همه حرف‌ها در همین است که آیا آیه مورد بحث متصل به آن آیات و تتمه آن‌ها است یا نه؟ چون روایاتی که بدان اشاره شد، همین را منکر است و می‌فرماید آیه مورد بحث به تنهایی و در یک واقعه جداگانه نازل شده، و حتی در بین این هفتاد روایت، یک روایت هم وجود ندارد که بگوید آیه شریفه دنبال آیات مربوط به همسران رسول

خدا (ص) نازل شده و حتی احدی هم از مفسرین این حرف را نزده‌اند، حتی آن‌ها هم که گفته‌اند آیه موردبحث مخصوص همسران رسول خدا (ص) است، مانند عکرمه و عروه، نگفته‌اند که آیه در ضمن آیات قبل و بعد نازل شده.

پس آیه موردبحث از جهت نزول جزو آیات مربوط به همسران رسول خدا (ص) و متصل به آن نیست؛ حال یا این است که به‌دستور رسول خدا (ص) دنبال آن آیات قرارش داده‌اند، و یا بعد از رحلت رسول خدا (ص) اصحاب در هنگام تألیف آیات قرآنی در آنجا نوشته‌اند. مؤید این احتمال این است که اگر آیه موردبحث که در حال حاضر جزو آیه «وَقُرْآنٌ فِی بُیُوتِكُمْ» است از آن حذف شود و فرض کنیم که اصلاً جزو آن نیست، آیه مزبور با آیه بعدش، که می‌فرماید: «و اذکرن» کمال اتصال و انسجام را دارد و اتصالش بهم نمی‌خورد.

پس معلوم می‌شود جمله موردبحث نسبت به آیه قبل و بعدش نظیر آیه «الْیَوْمَ یَسَّ الدِّینَ کَفْرًا» (مانده: ۳) است که در وسط آیاتی قرار گرفته که آنچه خوردنش حرام است [را] می‌شمارد، که در جلد پنجم این کتاب در سوره مائده گفتیم که چرا آیه مزبور در وسط آن آیات قرار گرفته و این بی‌نظمی از کجا ناشی شده است. (ج ۱۶، ص ۴۶۵)

قرشی بنابی (۱۳۷۱) می‌نویسد:

در المیزان گوید آنچه گفته شد نتیجه می‌دهد که «الْیَوْمَ یَسَّ الدِّینَ... دیناً» کلام معترضی است [که] در وسط این آیه قرار گرفته و آیه در دلالت و بیانش احتیاجی به آن ندارد، خواه بگوئیم از اول نزول در وسط آیه نازل شده یا بگوئیم رسول خدا (ص) دستور داده در وسط آیه بنویسند یا بگوئیم در وقت تألیف قرآن آن را در وسط آیه قرار داده‌اند، زیرا هیچ یک از این احتمالات در جمله معترضه بودن آن اثری ندارد...

نگارنده گوید: مؤید این مطلب آن است که در روایات و تفاسیر از نزول مستقل آن سخن گفته‌اند بدون آنکه نظری به صدر و ذیل آیه داشته باشند. مثلاً، واحدی در اسباب النزول از طارق بن شهاب از عمر بن الخطاب نقل کرده که «الْیَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ...» در عصر روز عرفه که روز جمعه بود نازل گردید. ایضاً بخاری و ترمذی در صحیح خود کتاب تفسیر و نیز در تفسیر ابن کثیر و المنار و تفسیر خازن، همه درباره نزول مستقل آیه بحث کرده‌اند. نتیجه اینکه نزول مستقل این آیه حتمی است و بودنش در ضمن آیه ۳ مائده به علت یکی از سه وجه است که از المیزان نقل گردید. (ج ۶، ص ۱۴۸)

درباره نزول مستقل برخی آیات، بابایی (۱۳۸۱) درباره آیه تطهیر می‌نویسد:

روایات فراوانی که کیفیت نزول آیه «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ...» را بیان می‌کند به‌خوبی نشان می‌دهد که این آیه نزول مستقل داشته و جدای از آیات قبل و بعد و حتی جدای از جمله صدر این آیه نازل شده است، و تفاوت لحن و نوع کلمات به‌کار رفته در این آیه با لحن و کلمات به‌کار رفته در آیات قبل و بعد نیز مؤید استقلال نزول این جمله است؛ بنابراین نمی‌توان از سیاق و چینش این آیه در بین آیات مربوط به همسران پیامبر (ص) نتیجه گرفت که این آیه درباره زنان پیامبر (ص) نازل شده است. (ج ۲، ص ۳۴۶)

به نظر می‌رسد درباره آیه ۵۰ تا ۵۲ سوره فرقان و مرجع ضمیر آن‌ها نیز می‌توان گفت که از آنجاکه ارتباط معنایی خاصی میان آیات قبل و بعد از این آیات دیده نمی‌شود، اگر این دو آیه از میان آیات قبل و بعد برداشته شوند، هیچ خللی در معنای آن‌ها ایجاد نمی‌شود. همچنین، موارد کاربرد واژه تصریف در قرآن ما را به این مطلب رهنمون می‌شود که مرجع ضمیر در «صرفناه» به قرآن برمی‌گردد، نه باران یا سایر نعمات مذکور در آیات قبل از آن.

روایت ابن عباس نیز مؤید این است که این ضمیر به قرآن باز می‌گردد نه به باران یا چیز دیگری. این دیدگاه با توجه به تکرار «صرفناه» در قرآن و ترکیب آن با آیات مشابه قابل تأیید است. علاوه بر این، مفهوم تصریف و دگرگونی در قرآن به صورت وعد، وعید، امر و نهی و سرگذشت پیشینیان آمده است که با قرار دادن ضمیر «ه» در «صرفناه» به معنای قرآن، این مفهوم بهتر جور می‌آید تا باران.

بنابراین، در دیدگاه اول، ضمیر «ه» به آب باران در آیه ۴۹ اشاره دارد که همراه قرآن برای هدایت و تذکر به انسان صرف شده است. در این دیدگاه، آیه ۵۰ به معنای «ما قرآن را برای تذکر و هدایت بشر به شکلی صرف کرده‌ایم که هدف آن تذکر و یادآوری معارف الهی باشد» تفسیر می‌شود. در دیدگاه دوم، ضمیر «ه» به تمام نعمت‌های الهی اشاره دارد که در آیات قبل از آیه ۵۰ ذکر شده‌اند. در این دیدگاه، آیه ۵۰ به معنای «خداوند تمام نعمت‌های خود را برای تذکر و یادآوری به بشریت صرف کرده است» تفسیر می‌شود. در دیدگاه سوم، ضمیر «ه» به قرآن اشاره دارد که به‌عنوان بهترین و کامل‌ترین منبع هدایت و تذکر برای بشریت، توسط خداوند برای این منظور صرف شده است. در این دیدگاه، آیه ۵۰ به معنای «خداوند قرآن را برای تذکر و هدایت بشریت به شکلی صرف کرده‌ایم که بهترین و کامل‌ترین منبع هدایت و تذکر برای بشریت باشد» تفسیر می‌شود. در هر سه دیدگاه، مفسران به اهمیت ویژه قرآن و نقش آن در هدایت و تذکر بشریت اشاره می‌کنند. بنابراین، می‌توان گفت که آیه ۵۰ سوره فرقان به‌عنوان یادآوری اهمیت قرآن و نقش آن در هدایت و تذکر برای بشر آمده است.

تفسیر آیات قبل و بعد آیه مورد بحث

تمام مفسران فریقین در تفسیر آیه ۵۲ اتفاق نظر دارند و مرجع ضمیر «ه» در «بِه» را قرآن می‌دانند. آلوسی (۱۴۱۵ ق) در این باره می‌نویسد: «یعنی با قرآن با آن‌ها جهاد کن، همان‌طور که ابن جریر و ابن منذر و ابن عباس گفته‌اند، چراکه

در قرآن دلایل و موعظه‌ها و بیان احوال امت‌های پیشین، که آیات و نعمت‌های الهی را تکذیب کردند، آمده است» (ترجمه نویسندگان این مقاله، ج ۱۰، ص ۳۲).

طباطبایی (۱۳۷۴) ذیل این آیه می‌نویسد:

این جمله متفرع است بر معنای آیه قبلی و ضمیر «به» به شهادت سیاق آیات، به قرآن برمی‌گردد و کلمه «مجاهده» و نیز «جهاد» به معنای جد و جهد و به کار بردن نهایت نیرو در دفع دشمن است. و چون گفتیم ضمیر به قرآن برمی‌گردد معنا این می‌شود که با قرآن با دشمنان جهاد کن، یعنی قرآن را بر آنان بخوان و معارف و حقایق آن را بر ایشان بیان کن و حجت را بر ایشان تمام نما. (ج ۱۵، ص ۳۱۵).

مکارم شیرازی (۱۳۷۱) آورده است:

به‌وسیله قرآن با آن‌ها جهاد بزرگی کن: «و جَاهِدْهُمْ بِهٖ جِهَادًا كَبِيرًا»، جهادی بزرگ به عظمت رسالت، و به عظمت جهاد تمام پیامبران پیشین، جهادی که تمام ابعاد روح و فکر مردم را دربرگیرد و جنبه‌های مادی و معنوی را شامل شود. بدون شک منظور از جهاد در این مورد جهاد فکری و فرهنگی و تبلیغاتی است، نه جهاد مسلحانه، چراکه این سوره مکی است و می‌دانیم دستور جهاد مسلحانه در مکه نازل نشده بود.

(ج ۱۵، ص ۱۲۲)

خرمدل (۱۳۸۴) گفته است:

«جَاهِدْهُمْ بِهٖ»: با حجت و برهان و درس‌ها و عبرت‌های قرآن، جهاد فکری و فرهنگی و تبلیغاتی را با کافران به راه انداز. هرچند در آیات پیشین از قرآن نامی به میان نیامده است، ولی هر کلمه و هر جمله‌ای از آیه‌های قبلی بخشی از قرآن بوده و تسمیه کلّ به اسم جزء روا است (نگا: بقره: ۲۰). از سوی دیگر حضور قرآن در ذهن، خود، مرجع ضمیر است. (ج ۱، ص ۷۵۸)

در آیات سوره فرقان، به نعمت‌های فراوانی از جمله آفرینش انسان، شب و روز، دریاها، شور و شیرین و باران اشاره شده است. بنابراین، دلیلی خاصی برای این که ضمیر در صرفناه را فقط درباره باران بدانیم وجود ندارد و ممکن است ضمیر در اینجا به همه نعمت‌ها اشاره داشته باشد. همچنین، آیات ۵۰ تا ۵۲ سوره فرقان دارای واحد نزول مستقلی هستند و ارتباط معنایی خاصی با آیات قبل و بعد خود ندارند. بنابراین، می‌توان آن‌ها را به‌صورت جداگانه مورد بررسی و تفسیر قرار داد. به‌طور خلاصه می‌توان گفت که تفسیر در آیه ۵۰ به قرآن و تعالیم هدایتگر آن برمی‌گردد و در آیات بعدی سوره فرقان نیز به برکت و نعمت‌های خداوند اشاره شده است که می‌تواند به درک بهتر از مفهوم آیات قبلی کمک کند.

نتیجه‌گیری

برخی از مفسران با توجه به سیاق و مفهوم آیات قبل و بعد، ضمیر در آیه ۵۰ را به باران برگردانده و معتقدند که منظور از تصریف در آیه مورد بحث گردش باران در مکان‌های مختلف زمین است. بررسی موارد کاربرد واژه تصریف در قرآن کریم (۱۰ مورد) نشان می‌دهد که در ۹ مورد به قرآن اشاره دارند و در آیه مورد بحث نیز به دلیل مفهوم آیات قبل و بعد و نیز جهاد با قرآن در آیه ۵۲، تصریف نیز به قرآن برمی‌گردد. در آیات سوره فرقان به نعمت‌های فراوانی از جمله آفرینش انسان، شب و روز، دریاها، شور و شیرین و باران اشاره شده است و دلیلی خاصی نداریم که ضمیر در «صرفناه» را فقط اشاره به باران بدانیم. به نظر می‌رسد که آیات ۵۰ تا ۵۲ سوره فرقان، واحد نزول مستقلی هستند و ارتباط معنایی خاصی با آیات قبل و بعد خود ندارند. دلیل این موضوع آن است که اگر آیات مورد بحث را از میان آیات قبل و بعد برداریم، هیچ اشکال و خللی در معنای آیات ایجاد نشده و مفهوم آن‌ها متصل است. بنابراین، با توجه به مطالب مذکور، تصریف در آیه ۵۰ سوره فرقان به قرآن و تعالیم هدایتگر آن برمی‌گردد.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- قرآن کریم (حسین انصاریان، مترجم). (۱۳۹۸). نشر دانش.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن. دارالکتب العلمیه.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز. دارالکتب العلمیه.
- ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ ق). البحر المحیط فی التفسیر. دارالفکر.
- بابایی، علی اکبر. (۱۳۸۱). مکاتب تفسیری. سمت.
- خرم دل، مصطفی. (۱۳۸۴). تفسیر نور (خرم دل). انتشارات احسان.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتب العربی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن (محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). انتشارات اسلامی حوزه علمیه قم.
- فائز، قاسم. (۱۳۹۷). مرجع ضمیر و راهکارهای تشخیص آن در قرآن. نشریه عیون، ۵(۹)، ۳۱-۴۸.
- قرشی بنایی، علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دار الکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیه.

References

- Holy Quran. (2019). (H. Ansariyan, Trans.). Danesh Publications. [In Persian].
- Abu Hayyan Andalusi, M. (1999). *Al-Bahr al-muhit fi al-tafsir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Faez, Q. (2018). Marja'-i dameer va rahkaar-hayi tashkhis-i aan dar Qur'an. *Oyoun Journal*, 5(9), 31-48. [In Persian].
- Ibn Atiyah, A. H. (2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-Kitab al-'aziz*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Khorramdil, M. (2005). *Tafsir nur (Khorramdil)*. Ihsan Publishing. [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir namunah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Qarashi Banaie, A. A. (1992). *Qamoos-i Qur'an*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].

- Tabatabai, M. H. (1995). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an* (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Intisharat-i Islami-yi Hawza-yi Ilmiyya-yi Qom. [In Persian].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil*. Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].